

ГРАЖДАНСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В УЧИЛИЩЕ В УСЛОВИЯ НА ПОСТДЕМОКРАЦИЯ (БЪЛГАРСКИЯТ СЛУЧАЙ)

Ивка Цакова*, Ивайла Стоева**

Проблемът за гражданското образование в училище ще разположим в широката теоретична рамка на неолиберален глобален капитализъм като общ фон на съвременния свят. А този свят се характеризира с три кризи: криза на либералната демокрация, криза на националната държава и криза на американската световна хегемония. През призмата на тези кризи ще разглеждаме гражданското образование на младото поколение.

Нашата основна цел е да разкрием сериозни дефицити в гражданското образование и възпитание на учениците в националните държави – членове на Европейския съюз (на примера на България) в условията на неолиберален капитализъм и постдемокрация в началото на ХХІ век и да предложим пътища за преодоляване на съществуващия демократичен дефицит.

Тази цел ще постигнем чрез реализиране на следните изследователски задачи: а) Изясняване на основни понятия (демокрация, капитализъм, неолиберализъм, гражданско образование и др.); б) Очертаване примерен портрет на добрия гражданин на национална държава-член на ЕС; в) Разкриване на актуални акценти в гражданското образование във Франция, Германия и на равнище Европейски съюз; г) Изясняване на държавните образователни изисквания по гражданско образование в българското училище (начално училище, прогимназия и гимназия), придружени с изводи за тяхното приложение; д) Предложения за запълване на педагогически и демократични дефицити към българските държавни (най-вече образователни) институции.

Нашият основен метод е критическият, развит от критическата социална и политическа теория (Колин Крауч, Уенди Браун и др.), чрез който не предлагаме обективистично позитивистко знание за изследвания проблем, а вземаме страна в защита на колективни и демократични ценности (солидарност, справедливост, свобода и равенство), застрашени от доминираща неолиберална пазарна рационалност и свръх индивидуализъм. С приложението на критическия подход заставаме зад интересите на мнозинството,

*Ивка Цакова е доктор по политология, доцент в катедра "Политология", УНСС, email: ivkatsakova@hotmail.com

** Ивайла Стоева е доктор по политология, асистент в катедра "Политология", УНСС, email: ivaylastoeva@yahoo.com

което означава, че споделеното от нас разбиране за "добър гражданин" се разграничава от идеята за самодостатъчен "икономически човек", т.е. в изложението си даваме предимство на демократичната за сметка на пазарната логика.

Двете концепции (за гражданско образование и постдемокрация) се обвързват за пръв път в българското политологично знание като се има предвид, че гражданско образование е възможно само в демократична и правова държава. Правим смел опит да разположим проблема за гражданското образование на младите хора в Република България в началото на XXI век в условия на демократична криза, с произтичащите от тази криза предизвикателства.

1. Гражданско образование в условия на неолиберален глобален капитализъм и постдемокрация в началото на XXI век

Проблемът за гражданското образование ще бъде разгледан през призмата на критическата политическа теория, защото нейният инструментариум дава възможност за реконструкция и предефиниране на понятието за демокрация. Това се налага предвид днешната криза на либерална демокрация в "западните полиархии" (Западна Европа и САЩ) и "новите демокрации" (в Източна, Югоизточна и Централна Европа). Тази криза се констатира от Франсис Фукуяма – авторът на тезата за "края на историята", разбиран като желано бъдеще на човечеството във вид на хармонично съчетание на пазарен капитализъм и плуралистична представителна демокрация, който заговори за "бъдеще на историята" (Fukuyama, 2012) в съвременните условия на глобализация и особено след световната финансова и икономическа криза през 2008 г. Ще направим опит да обясним в какво се изразява преходът от либерална демокрация към постдемокрация с ясното убеждение, че всички ние като граждани желаем да живеем в демократични, а не в авторитарни режими и че гражданско образование в училище е възможно единствено и само при демократична политика.

Гражданското образование на младото поколение през последните десетилетия на XX и началото на XXI век имаше за своя основа нормативния идеал за така нар. *западна либерална представителна и плуралистична демокрация*. Това беше едно общоприето и широко разпространено разбиране за демокрация като управление в името на общия интерес (на интересите на мнозинството), което предполагаше комплекс от демократични институции, ценности и норми. Този комплекс включваше основополагащи демократични принципи като: 1) право на мнозинството при вземане на политически решения (което се реализира главно чрез свободни избори); 2) гарантирани права на малцинството (вкл. право на опозиция); 3) сменяемо правителство

(с определен мандат); 4) конституционно разделение на властите (законодателна, изпълнителна и съдебна); 5) върховенство на закона (в една правова държава); 6) идеологически и политически плурализъм (различни партии и идеологии); 7) свобода на словото и на сдружаването на гражданите; 8) гарантирани човешки права – икономически, политически и социокултурни. Всички тези демократични принципи и ценности все още са валидни в управлението на държавите от Европейския съюз и САЩ, но много от тях стават формални, съществуват само на книга, което води до огромни демократични разочарования и нарастващо недоверие в партии, институции, политически лидери.

Много от посочените либерално-демократични принципи в момента са поставени под въпрос, за което ще посочим само няколко доказателства. Първото е, че в различни национални избори гласуват все по-малко хора, нямайки доверие в партийни програми и кандидати, а значителен брой гласоподаватели "продават" гласа си за пари и други придобивки. Второ, разликата между лявото и дясното е замъглена, тъй като леви и десни правителства предлагат и реализират сходна неолиберална политика (на либерализация, приватизация, ограничаване на социалните разходи и др.), от която потърпевши са мнозинството от гражданите. Трето, върховенството на закона също е поставено под въпрос с наличието на закони (а също и международни договори), от които печелят малцина – става дума за закони за обществени поръчки, концесии и пр. Това води до разширяваща се корупция сред политици и администратори, до ситуация на безнаказаност (явления от типа "олигарси над закона"). Четвърто, декларираната в конституциите свобода на словото не може да се консумира от гражданите в несвободните корпоративни медии. И последно, пето, така нар. човешки права фигурират в различни международни документи (харти и декларации), но в минимална степен са гарантирани от институциите и консумирани от гражданите. Същото се отнася и до конституционните права на гражданите в отделните държави. Свидетели сме на огромно социално неравенство, концентрирано богатство в ръцете на малцина и огромна маса от бедни и мизерстващи хора. Затова Фукуяма, в спомената по-горе статия, с право се безпокои за бъдещето на либералната демокрация при упадъка на средната класа в западния свят.

Причините за настоящата демократична криза трябва да се търсят не във формулировката на демократичните принципи, правила и ценности, а в постепенното им изпразване от съдържание. Днешната либерална демокрация не работи пълноценно, защото е неолиберална. От базовите либерални права, формулирани от Джон Лок (право на собственост, право на живот и на свобода), в култ е издигнато единствено правото на собственост, от което се ползват ограничен брой хора. Либералната демокрация линее под ударите

на неолибералния глобален капитализъм. За да разберем какво се случва, трябва да поясним за каква демокрация и за какъв капитализъм става дума в началото на XXI век, какви са напреженията между тях и едва след това и на този фон разгледаме проблема за гражданското образование в условия на постдемокрация.

Преди да изясним базовото за нас понятие за гражданско образование в една отделно взета национална държава, наричана демократична и правова, ще определим **какъв е съвременният свят** – светът, в който живеем всички ние? Накратко и най-общо – това е свят на неолиберален глобален капитализъм, който доминира и обезсмисля демократичната политика/политики в отделните национални държави. Днешният свят може да се определи и по друг начин, а именно: като постмодерен свят, постиндустриално общество, информационно, мрежово общество, епоха на достъпа, глобална епоха и др., но за нас това е **свят на неолиберален глобален капитализъм**. Определяме го така, позовавайки се на Имануел Уолърнстейн и теорията му за капитализма като световна система (world-system theory), както и на идеи от книгата му "След либерализма" (Wallerstein, 1995). Според него, днес ние живеем в свят, където либералните ценности вече не са господстващи, където съществуващата капиталистическа система вече не е в състояние да обезпечи минимално равнище на лична и материална безопасност. След 1990-те години светът излиза от епохата на господство на САЩ в световната система и навлиза в "пост-хегемонистка ера". Големият учен дори предвижда, че периодът през първата половина на XXI век (2025/50 г.) ще се характеризира по-скоро с недостиг на мир, стабилност и законност като една от причините за това е залезът на САЩ като господстваща държава в световната капиталистическа система (Wallerstein, 1995: 11, 14, 29).

Подобно е разбирането на българския учен Васил Проданов (2016а), според когото съвременният свят, в който живеем, се характеризира с ревизия на три до скоро валидни, но вече не, ключови тези за "трите края" ("край на историята", "край на географията" и "край на държавата") и произтичащите от това последици.

Първо, *тезата за "края на историята" вече не работи!* Вече стана дума, че нейният автор, Франсис Фукуяма, я ревизира като заговори за "бъдеще на световната история". Това означава, че западната либерална демокрация и пазарният капитализъм вече не действат в синхрон и тяхното съчетание не представлява универсална рецепта за желано развитие на различни държави по света. С други думи – световната история е с отворен финал. От това следва, че либералната демокрация трябва да се преосмисли – най-малкото защото много от нейните ценности са формални (съществуват само на книга), а институциите ѝ са недостатъчно представителни и ефективни под ударите на неолибералния капитализъм. Без знания за съвременния капи-

тализъм ние не можем да предефинираме демокрацията и да я изпълним с ново съдържание.

Второ, *идеята за "края на географията" е поставена под въпрос*. Доскорошният либерален лозунг за свободното движение на стоки, пари, хора и капитали в един глобален свят без граници също е подложен на ревизия. Виждаме как се строят все нови и нови огради, стени по националните граници. Случващото се на глобалния капиталистически пазар (особено финансовия) все по-трудно подлежи на политически контрол от едно "световно правителство" в лицето на ООН. Свидетели сме на своеобразно завръщане на геополитиката в един оформящ се полицентричен свят, в който САЩ трудно се справя с ролята си на световен хегемон. Националните интереси отново стават актуални, поради което трябва да се преформулират в съответствие с новите реалности.

И последно, *"краят на националната държава" в глобалния свят също се отлага* – има ренесанс на национализми и търсене на упование в националните държави навсякъде по света. Идеите за "ограничен суверенитет", за "доброволно делегиран суверенитет на наднационални институции" се нуждаят от преоценка. Все по често се говори за национален интерес, за национална сигурност – гражданите възлагат все по-големи надежди и очаквания на своята държава при решаване на конкретни проблеми от техния съвместен, общ живот. За целта двете съставки на феномена "национална държава" (нация и държава) трябва да се преосмислят поотделно и заедно.

Крушението на тези доскоро валидни "големи идеи" води съответно до очертаване на три кризи: а) криза на демокрацията (либералната); б) криза на Американската световна хегемония (на стария световен ред и неговия Вашингтонски консенсус); в) криза на националната държава. Тези три кризи протичат успоредно с други кризисни процеси в икономическата, финансовата и екологична сфера. Днешният свят се намира в ситуация на несигурност и турбулентност. Но това не значи, че трябва да се отказваме от демокрацията. В тази връзка особено ни импонират думите на Уолърнстейн (2003: 200), че *самата идея за демокрация може да се окаже дълбоко антикапиталистическа*, за което свидетелства нарастващият стремеж към демократизация и мощни колективни действия чрез нови форми на политическо участие и демократично въображение на гражданите. Стремежът към равенство е неунищожим, а оттам и надеждата, че е възможен нов свят (нов световен ред), в т.ч. нов свят на мир, стабилност и законност. С други думи, от гражданско образование има нужда – стига да определим какво е съдържанието на това понятие в днешната ситуация на преход към една постлиберална демокрация.

Постдемокрацията е неологизъм, създаден от Колин Крауч [1] в негова едноименна книга, за да опише *постиндустриално общество*, в което ин-

дустрията има свой дял, но основните усилия и иновации са насочени в други области. В това общество *институциите на демокрацията продължават да съществуват, макар постепенно да се изпразват от съдържание*. Според Крауч, западните постиндустриални общества (вкл. "новите демокрации" от Източна Европа) не живеят в условия на постдемокрация, но се движат в тази неблагоприятна посока. Тревожен е фактът, че политическите елити са все по-малко свързани с обществата си, отколкото с глобалния икономически елит. Именно това обяснява представката "пост", поставена пред демокрацията – става дума за нещо пост-индустриално, пост-модерно, пост-либерално, нещо подвижно и динамично. *Основният акцент на идеята за постдемокрация е, че се върви към нещо, което е отвъд управление чрез народа* (Крауч, 2012). Има публичност и разкриване на мненията на публиката, но без последната да контролира политическите процеси (да не говорим, че публика не е синоним на народ). Това ново понятие включва и елементи на "преддемокрация" (рефеодализация) и отразява тревожната тенденция политиката и управлението да се оказват все повече под контрола на привилегировани елити.

Симптомите на постдемокрация предизвикват масови социални и граждански протести навсякъде по света в знак на съпротива срещу системата на неолиберален капитализъм. От една страна, за всички е ясно, че капиталистическата пазарна икономика е най-успешният до момента начин за организация на стопанския живот. В този смисъл – пазарната система няма алтернатива! Но от друга страна, днешният капитализъм подлежи на промяна! Защото този неолиберален глобален капитализъм не предлага равен достъп на множество играчи до пазара, т.е. пазарът съвсем не е свободен и на него се разполагат привилегировани малцинства с монополно положение. Подобен капитализъм произвежда огромна бедност и социални неравенства на планетата. С концентрацията на богатство и власт (икономическа, политическа, медийна) в ръцете на малцина демокрацията все повече се изражда в олигархия.

Гражданското общество е арена на непрекъснатата демократизация (Цакова, 2013: 200), на колективни действия за промяна на неолибералното политическо и икономическо статукво. То е неизменният демократичен коректив – коректив на злоупотребяващите с власт правителства и парламенти, които в своята дейност (законодателство и управление) обслужват интересите на олигархията ("големите пари"), както и коректив на неолибералния капитализъм в рамките на пазарната система – за недопускане на монополи, създадени с помощта на държавата в сфери, свързани с осигуряване на публични блага за гражданите, както и достъп до колективни блага, неподлежащи на покупко-продажба на пазара.

Когато говорим за "държава", ще имаме предвид не просто модерна национална държава, а представителна, правова и социална държава. Всички тези качества на днешната държава, която механично се кичи с епитета "демократична", са в процес на ерозия в контекста на икономическа глобализация. Но въпреки това, държавата чрез своите закони е незаменима в създаване на условия за реализация на основни права на своите граждани. Тя е, която трябва да гарантира функционирането на гражданското общество и пазарната икономика. Вече никой не оспорва нуждата от държавна регулация на пазара в полза на повече частни собственици и развитие на дребен и среден бизнес. Няма такова нещо като "неутрален пазар": във всяка конкретна ситуация пазарният профил се регулира от политически решения. Истинската дилема днес не е дали държавата да се намесва в икономиката, а какъв вид намеса е нужна? Видяхме как след кризата от 2008 г. държавите се намесиха, за да спасяват закъсали банки и големи корпорации (защото били твърде големи, за да фалират). Нужна е друга намеса – в интерес на мнозинството от гражданите.

Процесите на глобализация през XXI в. водят до поява на симптоми на постдемокрация. Огромната концентрация на власт и богатство в ръцете на транснационалните корпорации, които действат едновременно като важни икономически и политически играчи, е основна заплаха за демокрацията. Очертава се опасна симбиоза на политическата класа с представителите на големите корпорации, вследствие на което се формира елит, необичайно отдалечен от нуждите на обикновените хора. Историческата инициатива е преминала в ръцете на неолиберализма, на богатите и влиятелни малцинства и техните "идеологически апарати" (в смисъла на Антонио Грамши). Те упражняват неимоверно голям натиск върху държавата (за печелене на обществени поръчки, концесии и пр.), както и върху функционирането на пазара (чрез създаване на монополи), с което водят до ерозия на демократичната политика, а и изобщо на политиката, разбирана като общностни дела и публична дейност за защита на обществения интерес.

Неолиберализмът означава нещо повече от набор от икономически политики, диктувани от "свободния" пазар, които подкопават държавата на благоденствието и приватизират сектора на публичните услуги, интензифицират неравенството в доходите и т.н. Неолиберализмът има политически и културни последици с налаганата пазарна рационалност върху всички сфери на човешкия живот. В ръководената от пазарни съображения политическа и социална сфера *гражданите се третират като "рационални икономически дейци" и се поставят в "калъпа на индивидуалния предприемач и потребител"*, чиято морална автономия се измерва в способността им да се грижат сами за себе си (като пациент, студент, работник и пр.). Така *гражданството*, редуцирано до способността да се грижим за себе си, е лишено

от каквато и да било насоченост към общото, а понятието за обществено благо изчезва от списъка на либерално-демократичните ценности (Браун, 2011: 236-241).

Тук е мястото да разграничим неолиберализъм и неоконсерватизъм, макар че Уенди Браун ни призовава да мислим за тях като едно цяло. **Неоконсерватизмът** акцентира на морала и силната държава, подкрепяйки управление на държавата по модела на църквата, а неолиберализмът с акцентом си на свободния пазар, подкрепя управлението на държавата по модела на фирмата. Тези две рационалности – морално-политическата (на неоконсерватизма) и пазарно-политическата (на неолиберализма) водят до *"дедемократизация"*. Така фундаментът на функциониращата (макар и несъвършено два века) конституционна демокрация в евро-атлантическия свят, и нейните основни ценности, са поставени под въпрос. Става дума за *"бизнес подход към управлението"* (вместо управление в името на "общата воля" на суверена), *"тактическа употреба на правото"* (вместо върховенство на закона), *деполитизация на социалните проблеми* чрез стимулиране на лично решение за всеки социално-генериран проблем; изземане на функциите на публичните институции и възлагането им на частни изпълнители в сферата на социалното подпомагане, образованието, военното дело и пр.; *формиране на "управляван гражданин"*, *"производство на недемократичен гражданин"* и т.н.

В резултат на всичко това "хората от демоса" са изтласкани от публичните дела от "икономически силните", масата от граждани са само пасивни съзерцатели, апатични наблюдатели, реагиращи само на подаваните им сигнали. А могъщите бизнес лобита (наричани влиятелни, делови среди, големи финансови корпорации) са едновременно ключови икономически и политически играчи. Това за Колин Крауч е *"постдемократична политика"*, която води до *"комерсиализация на гражданството."* (Крауч, 2012: 88-115, 135).

Гражданинът е сведен до статуса си на потребител в едно консумативно общество. В условията на постдемократия всичко е обект на приватизация и комерсиализация (вкл. социалната политика на държавата, свързана с предоставяне на публични блага и услуги на населението). Повишава се броят на частните училища, частни болници, частни пенсионни и осигурителни фондове и пр. Стига се дотам, че на комерсиализация е подложено и самото гражданство.

Уенди Браун засилва социално-ангажираната критика с твърдението, че либерално-демократичната култура се изпразва от съдържание чрез *"производство на недемократичен гражданин"*. Според нея **недемократичен гражданин** е този, който нито харесва, нито иска свобода и равенство от либерален тип; не изисква нито истина (за това, което се случва в държава-

та), нито политическа отговорност; не се безпокои от прекалената концентрация на политическа и икономическа власт; от обичайното престъпване върховенството на закона; от недемократични формулировки на цели, както в собствената страна, така и извън нея (Браун, 2011: 233). Всичко това води до упадък на социален капитал, на хоризонтално доверие между граждани-те, до загуба на солидарност между различни групи граждани.

Такава е природата на днешния неолиберален капитализъм, който разширява своята сфера на действие – той се свързва не само със създаване на нови стоки и нови производствени методи, но се опитва да въвлече цели области от живота на хората в своя обхват. Става дума за процес на комодификация (от commodity-стока) на все повече човешки дейности. Ако след Втората световна война капитализмът в Европа е успешно обуздан от една социална държава, то след 80-90-те г. на XX век (времето на Тачър и Рейгън) става дума за безконтролен капитализъм в национални и глобални рамки. Днес вече не са валидни думите на Т. Х. Маршал (1963), според който хората придобиват права върху определени стоки и услуги по силата на своя статус като граждани, а не защото могат да ги купят на пазара. Става дума за такива права като правото на глас, правото на справедлив процес, които не се купуват и продават, а са белег на демокрация. За съжаление, в днешните времена на неолиберален капитализъм *идеята за демократични права, които да са недосегаеми за пазара, на практика се е превърнала в мит* (Крауч, 2011: 88-93). Реториката за равенство пред закона и за равенство пред изборната урна не се оспорва, но е "публична тайна", че богатите хора и групи могат да си наемат скъпи адвокати, да си "купят" оправдателни присъди, да не говорим за покупко-продажба на гласове на изборите...

Ето примери за такива *публични услуги*, които макар да не се предоставят безплатно, цените им следва да са символични, за да се гарантира усещането за социална справедливост: право на определено равнище на образование, здравеопазване, право на определени социални грижи (детски надбавки, помощи при безработица, грижи за хора с увреждания и др.). Много от тези услуги са поставени под въпрос при упадъка на социалната държава в условията на неолиберална икономическа глобализация. Обнадеждаващо е, че в гражданското общество се водят разпалени дискусии доколко пазарният принцип трябва да се въвежда в обръщение в живота на една нация, на едно общество. И дали всички социални отношения следва да се вкарват в пазарна рамка? Може ли националният политически суверенитет да се търгува на пазара? Какво означава "правото на достоен живот"... Споделяме схващането на К. Крауч, че *пазарът не може да е абсолютен принцип, категоричен императив, тъй като е средство за постигане на цели, а не самоцел* (Крауч, 2012: 94).

Може би е дошло време да преформулираме въпросът за властта като отразим мястото на капитализма в нашето мислене. По ред причини, капитализмът не присъства в дневния ред на политическата теория, може би защото изглежда непохватен. Не се очертават негови алтернативи, макар да се говори за системна криза (криза на капитализма като система, Им. Уолърнстейн). Това е така, защото днешният капитализъм се свързва най-вече със забавления, поради което той по-скоро ни очарова и съблазнява, отколкото ни отчуждава. Капитализмът сякаш е загубил до голяма степен репутацията си на безмилостен експлоататор и замърсител на природата – той рециклира, консервира, етикетира, задоволява здравословни диети, дарява част от своите печалби за изследване на рака, за залесяване, спонсорира олимпийски игри, концерти, изложби и т.н. С подкрепата на медиите, които също са негово притежание, общественото внимание се отклонява към ислямските фундаменталисти-терористи, Северна Корея и пр. Но за критичните и социално-ангажирани интелектуалци "властта на капитала" (на парите – "големите пари") трябва да се подлага на остра критика, както и "властта на държавата", когато тя обслужва интересите на малцина. Това е нужно, защото концентрация на богатство и власт в ръцете на малцина води до олигархизация на политиката, до заличаване на границите между публично и частно, национално и европейско, глобално, политическо и културно и пр. Неолибералният капитализъм следва и може да е обект на критика (от страна на критическа политическа теория) и критически ангажимент – ангажимент с общото благо, с интересите на общността. Така може да се реабилитира политиката и демокрацията чрез едно добре работещо гражданско общество (Браун, 2011: 272-307). *Наличието на функциониращо гражданско общество е основа за демократично гражданско образование.*

След като изяснихме базови за нашето изложение понятия, преминаваме към проблема за гражданското образование в училище, в търсене на отговор на следните важни въпроси: 1) Какво означава добър гражданин на една съвременна национална държава (член на ЕС), която бихме искали да е демократична, правова и социална?; 2) Как понятието за гражданин на една отделна национална държава се съотнася с понятията за европейско и световно гражданство (европейски гражданин, гражданин на света)? Със самото формулиране на тези въпроси става ясно защо се наложи предходното обяснение за света, в който живеем – светът, в който се формират нашите различни идентичности.

Какво означава гражданско образование в училище?

За гражданско образование става дума само в условия на демократична и правова държава, защото чрез него се формират демократични граждани, а не поданици на една авторитарна държава. Гражданското образование е част от процеса на политическата социализация. А това е процес на интернали-

зиране на дадена политическа система в мислите, чувствата и нагласите на нейното население (Алмънд и Верба). Накратко, политическата социализация е процес на формиране на политически човек (*homo politicus*). Този процес протича през целия съзнателен живот на човека (в три стадия: при детето, юношата и възрастния човек), но е най-интензивен в младежка възраст. Тогава именно се разгръща и процес на целенасочено гражданско образование в училище – негова цел е формиране не просто на политически човек, а на "добър гражданин". Всяка демократична и правова държава е заинтересована да образова и възпита лоялни към съществуващия политическия режим свои граждани. Това става чрез предлаганите в началното и основно училище "официални" знания със съответна гражданска насоченост, които са разпръснати в различни предмети – по национален език и литература, национална история, социология, право, философия, етика и пр., а в гимназията – тези знания са систематизирани в отделен предмет. В европейските страни и в САЩ в училищата отдавна се изучава предмет "Гражданско образование" ("Civic Education, Citizenship Education", "Civics"), който предлага демократични знания, ценности и нагласи за политическо поведение, осигуряващи личностна подкрепа на демократичното управление, доверие в демократични лидери и институции, респект към закона и пр. Сърцевина на гражданското образование са *знанията за нацията* (за нейната история и културни постижения) и *знания за конституцията* – респ. за основните права на гражданите и за основните държавни институции, които трябва да създават условия за тяхната реализация. Към тези две ключови групи знания се добавят знания за демократичната политическа система – политически и правни знания, придружени с демократични ценности и нагласи за политическо участие. Тоест, *гражданското образование е придружено с гражданско възпитание*, което да формира граждански добродетели като морални стандарти за поведение.

Това понятие за гражданско образование е разположено в нормативния модел на западната либерална демокрация. Но същата тази либерална демокрация днес е в криза, поради което и досегашният модел на "добър гражданин" не работи. Ще опитаме да очертаем контурите на новия еталон за добър гражданин в днешната ситуация на засилени симптоми на постдемокрация.

2. Примерен портрет на добрия гражданин в национална държава-член на ЕС

Понятието за гражданско образование в училище, което изяснихме по-горе, е свързано с формалната западна либерална демокрация. Тя е станала все по-фасадна и дисфункционална, а в нормативния ѝ модел за добро граж-

данство са заложили предимно либерални (за сметка на демократични) ценности, които дават приоритет на материалното (за сметка на духовното), на индивидуализма и егоизма (а не на общностното начало). Нещо повече – добрият (демократичен) гражданин бе сведен преимуществено до "икономически човек" с изведен приоритет на свободата (най-вече икономическата) и индивидуалните права, откъснати от други важни демократични ценности, каквито са солидарността и равенството. Продуктът от подобно *неолиберално гражданско образование* е човек, чието съзнание е доминирано от логиката на пазара, а идеи като дълг, състрадание и солидарност са останали на заден план (Millword-Hopkins, 2017). Тази пазарна логика се разгръща в ущърб на чувствата за социална солидарност и социална справедливост, изграждащи емоционалният скелет на една демократична политическа култура.

Ще опитаме да очертаем *дефицитите на гражданско образование в условия на постдемокрация* като се позоваваме на досегашните параметри на необходими знания, дължимо поведение и личностни качества на младия човек като "добър гражданин" при досегашния либерално-демократичен нормативен модел. Едва след като ги назовем и обясним, можем да предложим някои акценти в една нова демократична версия на необходими знания и стандарти за поведение в съвременните условия на всевъзможни кризи. За по-голяма яснота ще разгледаме "стария" примерен портрет на добър гражданин като коментираме поотделно всяко досегашно изискване (стандарт) за необходими знания, нагласи и поведение на младия човек. Така на базата на закърнелия досегашен либерално-демократичен модел ще направим опит да очертаем *нов и актуализиран примерен портрет на добър гражданин*, който да отрази настоящата ситуация и стандартите за гражданство в държава-член на Европейския съюз през второто десетилетие на XXI век.

Добрият гражданин трябва да познава Конституцията – като основен закон и своеобразен обществен договор между гражданите в една национална държава. В училище младият човек получава първоначални знания за основните държавни институции и конституционните права на гражданите. Тези знания за конституцията бяха подценени. Оказва се, че конституционните права на гражданите са по-скоро формални, съществуват повече "на книга". Училището е мястото, където те трябва да бъдат изучавани, успоредно с формиране стремеж за тяхната реална консумация. Учителите следва да са подготвени да обясняват цялото "ветрило от права" и степента на тяхната практическа реализация – степента, в която държавата създава условия за реализация на правата. Новият акцент предполага, че добрият гражданин разполага не само с индивидуални права, а и с отговорности (задължения) към общността, на която принадлежи. Досега ударението се поставяше изключително и само върху правата, а се negliжираха отговорностите – гражданските задължения. Това трябва да се промени!

Добрият гражданин е патриот и неговият патриотизъм се базира на знания за нацията (за националната история, култура и пр.), които да му дадат основания и нагласи за национална гордост, национално достойнство. Формирането на национална идентичност в нейните две измерения – етническа и гражданска – е важна част от едно пълноценно гражданско образование. Принадлежността към нацията трябва да се обвърже с изискването за толерантност към различието, с отношението към други нации. Това обвързване изисква специални усилия и обосновка на различни степени на толерантност към по-близки и по-далечни нации. Защото в процеса на социализация идентификацията е придружена с дистанциране, с очертаване на приоритети и ценностни йерархии. Ако сме толерантни към всяко мнение и свързаното с него поведение, това означава, че всяка система от ценности има право да съществува и нито една от тях няма приоритет пред останалите. Невъзможно е да сме патриоти и да уважаваме всички други нации наравно с нашата, защото става дума не просто за нация, а за родина! Досегашната неолиберална толерантност води до релативизация на ценностите. А след като всичко е относително, не остава място за морални правила и Кантовият категоричен императив губи смисъл. Да припомним, че той гласи: "Действай така, че максимата на твоето поведение да бъде принцип за всеобщо законодателство".

Това е свързано със следващото изискване към добрия гражданин – да има **респект към закона** – към общозадължителни правила за поведение. Такива правила има не само в рамките на националната държава, но и в други общности. Училището като общност функционира на базата на Правилник за учебна дейност и добро поведение. В него са описани конкретни права и задължения на учениците. За да се спазват определени правила, преди това те трябва да се познават. Така е и със законите по-късно....

Нужно е **предефиниране на проблема за толерантността**. Няма безгранична толерантност, защото не може да се формира общо споделено чувство за "ние" без да се направи разлика от "те". Не можеш да се интегрираш без да се разграничиш. "Ние" и "те" са свързани като глава и опашка – като две лица на една и съща монета; а монета само с едно лице е оксиморон, противоречие в понятието. Двата члена на противоположността са реципрочно "негативно дефинирани": "те" като "не ние" и "ние" като "не те" (Бауман, 2017: 47). Няма абстрактна личност и абстрактен свят. Нужни са разграничения между европейци и не европейци, християни и мюсюлмани... В същото време е нужна "култура на диалога", която ще ни помогне да възстановим социалната тъкан, да ни направи способни да виждаме другите като приемливи за диалог партньори, да уважаваме чужденеца, имигранта и хората с различни култури като заслужаващи да бъдат чути... култура, способна да изнамира стратегии за живот, а не за смърт, и за включване, а не

за изключване. "Мирът ще е траен, доколкото съумеem да въоръжим нашите деца с оръжията на диалога, доколкото ги научим да се борят за доброто дело на разговора и преговорите" (Бауман, 2017: 52-53).

Добрият гражданин е цялостна личност, а не само икономически човек. Човекът трябва да бъде самоцел, а не средство (Кант), той е съвкупност от обществени отношения (Маркс) – от отношения с други хора. Доминиращото неолиберално мислене въплъщава логиката на пазара и редуцира разбирането за човека (гражданина) до икономически човек, за който всичко е обект на маркетизация и комодификация. Добрият гражданин в своите действия, според нас, трябва да се води не само от пазарна логика, а и от демократична логика – не само от своите индивидуални и егоистични интереси, а и от благоденствието на общността, към която принадлежи. Добрият гражданин трябва да съчетава преследването на своя личен интерес с благого на общността – с интересите и на други хора, с които общува, с които живее солидарно и с усещане на справедливост. Освен индивидуални има и колективни ценности (като солидарност, справедливост). Ако за марксизма човекът е "съвкупност от обществени отношения", за неолиберализма той е "съвкупност от права" – права без отговорности (Проданов, 2016b: 12-25).

Добрият гражданин не е самодостатъчен индивид, а живее заедно с други хора – в различни общности. Най-малката общност е семейството, но има и много други общности (училищния клас, училищната общност, групата на връстниците), които функционират като такива на базата на общи правила (норми). Тези норми са познати от векове, например: уважение към родителите, дисциплина, миролюбиви и хармонични отношения, изключващи всякакви форми на агресия. Игнорирането и negliжирането на такива традиционни ценности доведе до взрив на агресия в училище, до разпад на колективни лоялности и отговорности на индивида към останалите.

Огромни са пораженията (за демократичното общество) от свръх-акцента върху правата без обвързването им със задълженията. Няма демокрация в едно индивидуалистично и атомизирано общество, в което връзките между индивидите са на основата на пазарния принцип за извличане на индивидуални ползи. Вместо баланс между печалби и загуби от действието на отделния индивид трябва да се премине към баланс между права и отговорности, между индивидуална свобода (и право на свободен избор) и отговорност (задължения) към колективните норми на общността (Проданов, 2016b: 12-25). Нужен е баланс между индивидуална свобода и чувство за солидарност между равноправни индивиди.

По тази демократична логика **патриотизмът** върви успоредно с чувството за национален дълг – младият човек трябва да изпитва не само "любов към родината, отечеството", но и да си задава въпроса какъв е неговият принос за просперитета на родината. Националната гордост и чувството

за национално достойнство следва да се съчетае с отговорност и дълг към родината – националната правова и демократична държава. Училището е мястото, където младите трябва да акумулират усещане за правилно и неправилно (недопустимо) поведение, за родолюбиво поведение. Това става чрез овладяване на официални (считани за правилни от държавата) знания и стандарти на поведение – чрез съчетание на гражданско образование и гражданско възпитание.

Добрият гражданин следва да се приема като личност, а не просто (и само) индивид. Нужно е разграничаване на различни типове индивидуализъм – най-малкото: конструктивен и неконструктивен индивидуализъм. Трябва да се откажем от некооперативния индивидуализъм, защото сътрудничеството между индивидите (учениците) е особено нужно днес, а то се култивира в училище. Конструктивен е "хоризонталният индивидуализъм", придаващ значение на равенството, а неконструктивният – придава значение на властовите йерархии и неравенства. В училище се формира готовност и способност за коопериране с другите, там е мястото за създаване на общност. Когато пораснат, младите хора ще възприемат като общности по подобен начин партии, синдикати, граждански сдружения и пр. В училище се възпитава привързаност към работа в екип, взаимна лоялност и отговорност и пр.

Добрият гражданин притежава обща **политическа компетентност** (грамотност), която включва общи знания за властта (трите власти) и политиката, за демокрация, за избори, партии и пр. Тези знания се предлагат в рамките на различни учебни дисциплини. Освен тези общи политически и правни знания, ученикът трябва да знае имената на актуални политически фигури – президент, премиер, друга актуална информация за случващото се "по света и у нас". Важна част от политическата компетентност е **административната компетентност**, която предполага знания за начините, по които се реализират, консумират правата. Например, правото на труд е свързано с наличието и правомощията на "Бюро по труда". Много са държавните институции, комисии и агенции, отговорни за реализация на правата на гражданите – Държавна агенция за защита правата на детето и др.

В училище добрият гражданин придобива **умения за водене на диалог**, дискусия с позоваване на рационални аргументи, а не само на емоции; способност за **критично мислене** и уважение на мнението на другите. Като ученик той се запознава със смисъла от гласуване в национални и местни избори, защото със завършване на средното училище, той се изправя за първи път пред избирателната урна в ролята си на гласоподавател. Но за да реализира своето право на глас, младият човек преди това трябва да е подготвен – да разграничава отделните партии, лявото и дясното, като основни политически алтернативи, да е запознат най-общо с техните основни при-

оритети, да е готов да участва в референдуми, осъзнавайки значението на пряката демокрация и пр. В училище младите трябва да разберат смисъла от членство в политическа партия, от включване в гражданска организация, от участие в различни граждански инициативи.

Добрият гражданин на национална държава членка на Европейския съюз следва да получи знания, свързани с **европейското гражданство**. Тези знания трябва да отговорят на въпроси от типа: "Какво означава да бъдеш европейски гражданин – права и задължения?", "Какви са предимствата, които предоставя европейското гражданство, включително предоставените възможности за участие в процеса на вземане на решение на наднационално ниво...

Добрият гражданин трябва да е добър човек, което означава, че гражданското образование трябва да се съчетава с възпитание. Гражданското възпитание на младите хора включва целенасочено формиране на съответни нравствени качества като: уважение на възрастните, състрадание, съпричастие, благотворителност... *Добрият човек се определя от отношението към другите*. Не можеш да кажеш, че си добър за себе си – другите (значимите други) могат да те определят като добър или лош човек. Затова е необходимо лансирането на кооперативен индивидуализъм и усет за смисъла от живот в общност – различни общности. Това е особено важно за едно демократично гражданско образование и възпитание, защото политическият живот е свързан с общностни дела и със вземане на колективни решения. За да участват в "голямата", национална политика (в избори, партии...), когато пораснат, преди това младите хора трябва да оценят *смисъла от включването в различни общности*: а) Класът (извънкласни дейности, екскурзии); б) Училището (училищни и извънучилищни дейности; празник на училището); в) Градът (родното място); г) Локални общности – квартал, съседи...; д) малките групи от връстници, съученици, приятели (peer groups).

Само чрез включване в подобни общности младите хора могат да акумулират основни морално-политически ценности като свобода, равенство, справедливост, солидарност. Още в младежка възраст трябва да се направи *връзката между политика и морал*. Израз на тази връзка е понятието за "**граждански добродетели**" (civil virtues), в сърцевината на което стои готовност да правиш нещо за другите (да се пожертваш, саможертва за родината, напр.). Днес се усеща крещящ дефицит от такива добродетели, защото липсва нравствен пример. Липсват (или са изключения) морални образци и авторитети, които младите хора да намират не само в историческото минало, но и в настоящето. Това става все по-трудно...

Проблемът за гражданско образование в Европейския съюз

Дефицитът от граждански добродетели се усети осезаемо в ЕС, в следствие на което образованието се превърна в един от основните приоритети на съюза в началото на XXI век. В контекста на Лисабонската стратегия, през 2001 г. Съветът на ЕС прие доклад *"Конкретни бъдещи цели на образователните и обучителните системи"* (2001), в който ясно бе заявена необходимостта от интегриран модел на гражданско образование в училищата на страните членки. В допълнение тази цел бе затвърдена през 2006 г., когато Европейският парламент и Съветът приеха *препоръка за разширяване на социалните и гражданските компетенции на европейците*, в която бе заявено, че гражданската компетентност означава знания за социални и политически концепции и структури (демокрация, справедливост, равенство, гражданство и граждански права), позволяващи на гражданите да бъдат активни участници в европейския политически процес. (Резолюция на Съвета от 27 ноември 2009 г. относно обновената рамка за европейско сътрудничество по проблемите на младежта (2010-2018 г.). Тази препоръка има силен отзвук в редица европейски държави, в резултат на което те разработват и включват в образователната си система *предмети по гражданско образование*. Следваща стъпка в развитие на идеята за гражданско образование в европейските училища е приетата *Стратегия за младежта на ЕС 2010-2018*, чийто основни цели са създаване на благоприятни условия за активно гражданство, социално включване и солидарност.

Всички образователни системи в Обединена Европа отразяват важността на гражданското образование и придобиването на социални и граждански компетентности, но отделните държави избират различни подходи и начини за прилагане на тази предметна област на училищно ниво, в зависимост от националната политическа култура.

Първият подход е на т.нар. общностно или гражданско-републиканско разбиране за добри граждани. Според Дерек Хийтър, образованието следва да подпомага младите граждани да разберат своята роля в държавата – придобиване и упражняване на граждански статут, лоялност, задължения и права (Heater, 1990: 2). Конкретните цели при този подход за гражданско образование са: запознаване на индивидите с ценностите на общността; развиване у тях на чувство на обща отговорност; запознаване с техните роли, задължения и права; запознаване с възможностите за активно осъществяване на гражданските им задължения; формиране на чувство на лоялност и подчинение на индивида спрямо общността.

Вторият подход отразява едно по-скоро индивидуалистично разбиране за гражданско образование. Според него образованието следва да бъде фокусирано върху правилата и процедурите за политически и други форми на участие на гражданите в обществения живот. Нормативните цели на граж-

данско образование са свързани с предоставяне на адекватни познания и умения на индивидите, необходими за упражняване на техните права; с изразяване на критично отношение към политическите дейности и процеси; с предоставяне на средства (инструменти) за защита на индивидуални интереси, чрез колективно включване в политическия процес.

С оглед на посочените нормативни документи в ЕС може да изведем четири базови цели на гражданското образование в училищата: 1) Политическа грамотност (за основни факти и ключови концепции); 2) Критично мислене и аналитични умения; 3) Акумулиране на ценности, отношения и поведение (уважение, толерантност, солидарност); 4) Поощряване на активно участие и съпричастност в училищни дейности и други дейности в общността (различни общности).

Като реакция на икономическата криза, породила високи нива на младежка безработица и терористичните атаки във Франция, Дания, Белгия, през март 2015 г., в Париж бе проведена среща на Европейската комисия с министрите на образованието и науката в европейските страни, на която се обсъдиха мерки за справяне с радикализацията сред младежки среди в ЕС, в търсене на общ подход към насърчаване на европейско гражданство и ценности. В декларация след срещата се заявява, че "основната цел на образованието е не само да предоставя знания, умения, компетенции, нагласи и да закрепва фундаментални ценности, но и да подпомага младежите да станат активни и отговорни членове на обществото" (*Promoting citizenship and the common values of freedom, tolerance and non-discrimination through education*, 2016).

Ще представим усилията на две водещи европейски държави – Франция и Германия – за предефиниране на акцентите в областта на гражданското образование и възпитание на младото поколение в ситуация на криза на либералната демокрация.

Гражданското образование във Франция

През учебната 2000/2001 г. Франция въвежда задължителна учебна програма по "Гражданско, юридическо и социално образование" в гимназиите, която цели "да се преподава не просто политическа наука, а да се предизвикат у учениците въпроси, които да им позволят по-добре да разберат как функционира политическия живот в съвременните общества". Основните теми, които са включени в учебния материал по тази дисциплина, са систематизирани в три съдържателни области: а) институциите в политическия и социален живот, б) нацията и нейната защита; в) правовата държава и проблемите на обществото.

Атентатът в Париж през 2015 г. провокира широк обществен дебат относно образователните стандарти по гражданско образование, което рефлекти-

ра в изработването на *нова образователна програма*, наименувана "*Морално и гражданско образование*" (*L'enseignement moral et civique*, 2015). Тази програма предоставя набор от ценности, които трябва да усвоят учениците, а именно: достойнство, свобода, равенство, солидарност, секуларизъм, справедливост, толерантност и пр. Нейната цел е да развие у учениците чувство за морал и критично мислене, да ги подготви да упражняват своите права като граждани на републиката, да бъдат информирани; да бъдат индивидуално и солидарно отговорни граждани.

Новата програма за "**Морално и гражданско образование**" е разделена на четири образователни области (*L'enseignement moral et civique*, 2015):

1) *Чувствителност в отношенията "Аз и другите"*. Този елемент от гражданското образование има за цел учениците да се научат да идентифицират и изразяват своите емоции и чувства; да изслушват другите; да бъдат съпричастни; да се чувстват част от една общност. Основните знания, умения и нагласи включват: споделяне на емоции, мобилизиране на подходящ речник за тяхната експресия; демонстриране на уважение към другите; разбиране на смисъла и символите на републиката; познаване на принципите, ценностите и символите на френското гражданство и на европейското гражданство.

2) *Значение на правото и правилата за съвместен живот с другите*. Целта е учениците да разбират защо трябва да се подчиняват на правилата и закона в демократичното общество; да разбират принципите и ценностите на Френската република и на демократичните общества. Основните знания, умения и нагласи включват: разбиране на концепцията за правата и задълженията на гражданите; прилагане на принципа на равнопоставеност; запознаване с принципите и ценностите на републиката и ЕС; разпознаване на съставните елементи на Френската република; обяснение на принципите на справедливостта (право на справедлив съдебен процес, право на защита...) и разкриване на връзката между закона и правовата държава.

3) *Умения за оценяване на себе си и на другите*. Обучението следва да развива умения за критично мислене, за формиране на умения за морален избор и оценка; за разграничаване на индивидуалния от обществения интерес. Тези умения се постигат чрез идентифициране на практики на неравенство и дискриминация, отчитане ролята на общественото мнение в публичния дебат на демократичната държава, дискутиране на основните свободи и права на човека и тяхното приложение; разискване стереотипи и предразсъдъци, свързани с расизъм, антисемитизъм, сексизъм, хомофобия и пр.; критично отношение към медийната среда; обсъждане на концепцията за общо благо, за обществен и личен интерес; организиране на дебати при ясни правила за аргументация и водене на групова дискусия; извеждане на критерии за морална оценка – за добро и зло, за правилно и грешно.

4) *Акцент върху задълженията на индивидуално и колективно равнище.* Основна цел на този елемент от обучението е да бъдат научени учениците да поемат отговорности в качеството си на активни участници (в общия живот) с развито гражданско, социално и екологично съзнание. Тук фокусът е насочен към поемане на морална отговорност (доверие, лоялност, взаимопомощ, индивидуална и колективна солидарност), афинитет към гражданско участие в условия на демокрация, базирано на единството между граждански права и задължения – вкл. по отношение на националната отбрана и националната сигурност, в контекста на поетите европейски и международни ангажименти на Франция.

Можем да обобщим, че новата френска концепция за гражданско образование включва в себе си когнитивни, афективни и ценностни (в т.ч. нормативни) елементи, които в своята цялост са предназначени да образуват, ориентират и подготвят френските младежи за съвместен живот в променения съвременен свят. Като иновация в учебното съдържание е изведен акцентът върху моралните правила и норми, т.е. акцентът върху моралното възпитание.

Гражданското образование в Германия

За разлика от централизираната образователна система във Франция, в Германия се дава приоритет на местната власт. Всяка провинция притежава съответна автономия в образователната сфера, макар федералното правителство да осъществява координация на образователните инициативи в отделните провинции чрез т.нар. Постоянна конференция на министрите на образованието и културата.

Спецификата на германската образователна система се определя от многообразните подходи към гражданското образование в отделните провинции на федерацията. Липсата на единна концепция за гражданско образование в Германия рефлектира върху разнообразни наименования на специализираната дисциплина. На федерално ниво тази проблематика най-общо се определя като "политическо образование". В отделните провинции, обаче, учебният предмет по гражданско образование има следните наименования: *Sozialkunde* – Социални науки; *Gemeinschaftskunde* – Наука за обществото; *Politische Bildung* – Политическо образование; *Wirtschaft/Politik* – Икономика/Политика (Trommer, 1999: 74).

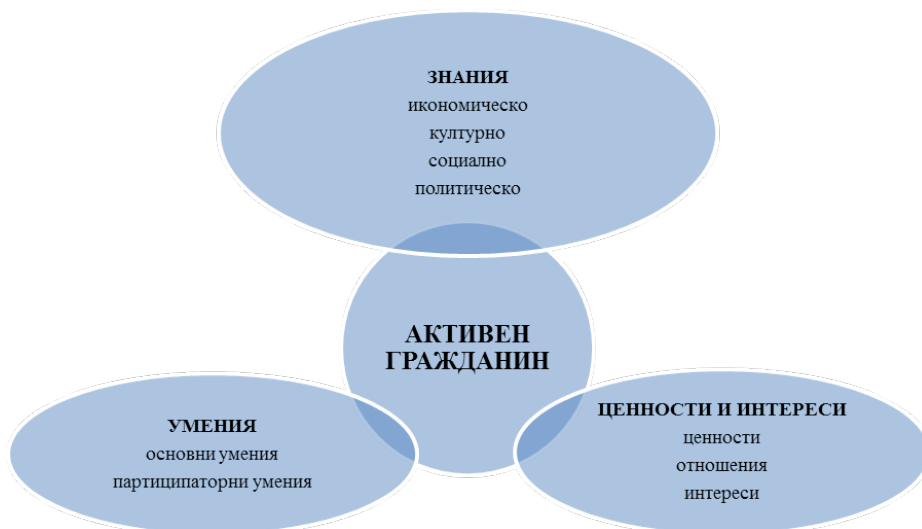
През 2000 г. в Германия стартира дебат относно необходимостта от въвеждането на национални стандарти в сферата на образованието като негови координатори са Постоянна конференция на министрите на образованието и културата и Федералната агенция за гражданско образование. Едва през 2006 г. е постигнат консенсус относно проблематиката, която покрива тази предметна област. Независимо от различните наименования на учебна-

та дисциплина в различните провинции, могат да се обобщят две основни цели на гражданското образование в Германия: 1) На учениците да се предложат подходящи *знания*, които да формират техните убеждения при вземане на информирани решения; 2) Формиране на *умения* у подрастващите да разпознават и поемат своите отговорности към обществото чрез активна роля в социалните и политически процеси на държавата.

Образователните институции в отделните провинции са се обединили около следните общи теми във връзка с проблематиката (учебното съдържание) по гражданско образование: формиране на социални отношения; демократичен ред и политическа воля; международна политика и запазване на мира; право и ред; икономически и политико-икономически въпроси; медии; кариера; системна промяна (Trommer, 1999: 89). Основните съставки на концепцията за гражданско образование в Германия са представени визуално във фигурата по-долу, адаптирана по Doğanay (2012: 31).

Националният стандарт за гражданско образование в Германия извежда триизмерен модел на компетентност на учениците. На първо място, учениците следва да могат да правят политическа оценка. Последната е в пряка зависимост от основополагащи концепции като: ангажимент към основни права и политическа свобода; конституционна държавност и разделение на властите; демокрацията като управление на гражданите; партийна демокрация; принципи на социалната държава; плурализъм; принципи на пазарната икономика (Weissenro, 2005: 32-38).

Второ, гражданското образование не е само процес на получаване на знания, а е придружено с развитие на практически способности са участие в социалните и политически процеси в държавата – т.е. способности за политическо участие.

Фиг. 1. Съдържателна рамка на обучението на демократични граждани

Източник: Doğanay, A. (2012), A curriculum framework for active democratic citizenship education, In: Schools, Curriculum and Civic Education for Building Democratic Citizens, Sense Publishers, Rotterdam, p. 31.

Трето, гражданското образование включва усвояване на "методологически компетенции" сред учениците – те не се преподават директно, а се научават по-скоро чрез практика. Такава е целта на различни форми на "извънкласно гражданско образование", които се подкрепят и окуражават от Федералната агенция за гражданско образование. Пример за "учене чрез практика" е финансираният през 2002 г. проект "Живей и научи Демокрацията" (*Demokratie lernen & leben*), който цели формирането на гражданска и демократична компетентност и респ. демократична политическа култура.

Можем да обобщим, че германската концепция за гражданско образование се развива на две плоскости – в училище и извън училище. Особено важна е ролята на Федералната агенция за гражданско образование, която предоставя финансова подкрепа на над 300 образователни заведения, фондации и неправителствени организации, предприемащи инициативи в сферата на гражданското образование в Германия.

3. Гражданското образование в България – проблеми, дефицити, перспективи

В българското средно училище през 2002 г. се въведе задължителен предмет "Свят и личност" в 12 клас. Това се случи едва на 13-тата година от началото на демократичните промени след 1989 г. Според нас въвеждането на този учебен предмет се забави, защото беше нужно време да се разбере за каква демокрация става дума. Лансираната в публичното пространство представа за демократичния преход като "преход към пазарна икономика и парламентарна демокрация" с течение на времето се оказва една идеологема, лозунг, който не ни помага да разберем накъде вървим – като държава, общество, граждани. С този лозунг само се разграничиха периодите преди и след 1989 г. – период на недемократия (при управлението на една партия-държава) и период на демокрация – с много конкуриращи се партии за политическата власт. У нас се формират и действат не просто различни политически партии, а изключително голям брой партии (непродуктивен свръхплюрализъм). Много трудно в годините икономиката ни се превърна в пазарна – с конкурентен и свободен пазар, а днес всички усещаме, че вместо свободна конкуренция между множество икономически играчи от средите на дребния и среден бизнес, у нас се оформят монополи и различни олигархични кръгове, които накърняват обществения интерес и водят до олигархизация на политиката, а не до нейната демократизация. Всички тези проблеми и демократични дефицити не бяха отразени в учебното съдържание по адекватен начин.

Ще започнем анализа на българския случай с обявената през 2016 г. *частична реформа в обучението по гражданско образование в България*. В приетата Наредба № 13 от 21.09.2016 г. за гражданско, здравно, екологично и интеркултурно образование се заявява, че гражданското образование е насочено към формиране на гражданско съзнание и граждански добродетели, и е свързано със знания за устройството на демократичното общество, за правата и задълженията на гражданина и с умения и готовност за отговорно гражданско поведение. Съгласно Наредбата резултатите от обучението по гражданско образование следва да отговарят на разписани нормативни (рамкови) изисквания, които от своя страна да бъдат ориентир за разработване на програмни схеми и съответни учебни планове и програми. Към настоящия момент рамковите изисквания за гражданско образование и областите на компетентност, които учениците в България следва да придобият, могат да се проследят в следващата таблица:

Таблица 1. Рамкови изисквания за гражданско образование

Област на компетентност \ Степен на образование	Предучилищно образование	Начален етап на основна степен	Прогимназиален етап на основна степен	Първи гимназиален етап на средна степен
Междоличностни отношения	X	X	X	X
Социална среда	X	X	X	X
Права на човека	X	X	X	X
Демократично гражданство	X	X	X	X
Идентичности и различия в обществото	X	X	X	X
Власт, политика и демократични ценности	X	X	X	X
Социална политика, справедливост и солидарност	X	X	X	X
Глобализация, лурализъм и толерантност			X	X

Така формулираните рамкови изисквания се доближават като формулировка и изведени приоритети до разгледаните по-горе европейски образци (добри практики) по гражданско образование. Преминава се от предимно индивидуалистичния подход към гражданско-републиканския подход на гражданско образование. За съжаление обаче, обучението по дисциплината се осъществява по **стари учебници и учебни помагала** от периода преди оповестената частична реформа в сферата на гражданското образование.

Качеството на демокрацията в България в годините на прехода е директно свързано с качеството на гражданското образование на младото поколение у

нас – т.е и при двете има съществени дефицити. Няма как да се образуват и формират добри граждани при една формална, фасадна и дисфункционална демокрация, прикриваща корупционни практики на едни или други управляващи, оплетени в олигархични мрежи с "големите пари" на наши и чужди олигарси. Усеща се остра необходимост от реабилитация на демократичната политика (политики) в нашата страна и респ. остра необходимост от демократично гражданско образование на младите хора. В тази връзка може да се каже, че университетското образование по политическите науки е в дълг към българското общество и има съответна отговорност за релевантни отговори на важни въпроси като: в какъв свят и в какво общество живеем; защо държавата ни не е достатъчно демократична; как държавата може да се демократизира; и много други.

Според нас в България е налице обществен консенсус по въпроса, че всички искаме да живеем в режим на демокрация, а не на олигархия или авторитаризъм – независимо дали е мек или по-твърд. Непонятно е защо образователното министерство не разбира важната обществена мисия на политическите науки в университетите, обявявайки ги за неприоритетно професионално направление... И това се случва при положение, че доверието към политици, партии и държавни институции е на критично ниско ниво. Важен механизъм за преодоляване на това недоверие е едно демократично гражданско образование и възпитание (и на млади и стари), което да предлага дължимите знания, ценности и стандарти на политическо поведение.

Какво означава добър гражданин на България днес?

Добрият гражданин е нормативно понятие (какъв трябва да бъде) за разлика от гражданина изобщо (такъв, какъвто е) и затова се формира целенасочено в ранна младежка възраст. Еталонът за добър гражданин (good citizen) включва необходим, според българската държава (и нейните образователни институции), набор от съответни знания, ценности и умения. За да разберем какви са тези дължими знания и умения, ще разгледаме държавните образователни изисквания за учебното съдържание по гражданско образование. Ще размишляваме върху тях от позициите на политолози в търсене на връзката между училището и университета по проблемите за гражданското образование. Странно е, че тези стандарти за гражданско образование са формулирани за първи път през 2000 г. в Държавните образователни изисквания за учебно съдържание по гражданско образование, публикувани в Държавен вестник, бр. 48 от 13.06.2000 г., и едва през миналата 2016 г., са актуализирани – близо 9 години след като България става член на Европейския съюз! В тези "официални", (считани за правилни и нужни), изисквания на българската държава са изведени съответни "ядра на учебно съдържание" в началния, прогимназиален и гимназиален етап

(степен) на образование, които обозначават дължими знания, умения и отношения, с които българският ученик трябва да разполага в края на IV клас, на VIII клас и на XII клас.

Ще приведем важни, според нас, фрагменти от учебното съдържание по гражданско образование в българското начално училище, прогимназията и гимназията, след което ще ги коментираме като политолози.

В **началното училище** са обособени няколко "ядра на учебно съдържание" като към всяко от тях са посочени дължимите знания, умения, отношения, които ученикът трябва да притежава след завършването на 4 клас. Първото "ядро" е "*Аз и моят свят*", където ученикът трябва да "познава достойнството и равните и неотменими права на човека", "значението на семейството и рода"; да описва родното селище и родния край, да различава столицата (от другите градове); "да изгражда чувство за увереност и умение за общуване". Второто ядро на учебно съдържание е с название: "*Аз съм гражданин на моята държава*", което от своя страна изисква ученикът да разпознава национални символи (герб, знаме, химн); да различава основни държавни институции; да знае официални празници в Р. България; да разбира понятието "гражданин на България"; да познава основни права, свободи и отговорности; да знае правата на детето; да определя своята гражданска идентичност (с примери за значими национални културни достижения); да умее да защитава правата си без да нарушава правата на други... Трето: "*Аз и светът*" – ученикът трябва да различава мястото на България в съвременна Европа; да разграничава Балканския полуостров като част от Европа – с неговите природни и културни особености; да познава мястото на Европа в света. Четвъртото ядро е "*Аз и светът на възрастните*", където ученикът следва да усвои следните стандарти: да различава основните видове собственост; да описва професии, длъжности, отношения между тях; да разбира ролята на съвременния пазар и значението на парите; да може да разпределя семейни доходи и да планира личен бюджет. И последното пето ядро, което е озаглавено "*Защита на живота и реакция в критична ситуация*", предполага ученикът в края на 4 клас да познава и спазва правилата за безопасност на движението; да знае към кого да се обърне при нужда (бедствия, аварии, инциденти); да умее да се справя в критични ситуации и конфликти.

От така представените съдържателни акценти, в полето на гражданско образование в началното училище, извеждаме няколко изводи. Първият е свързан със самата формулировка на съдържателните ядра, която се отличава със *свърхацент* върху *Аз-а* (Аз и моят свят, моята държава, светът като цяло и светът на възрастните). Само в последното ядро (за защитата на живота) липсва Азът, поради което не става ясно за чий живот става дума – индивидуалния или колективния живот на общността. За нас акцентът върху индивидуалната идентичност е прекомерен, с което се negliжира колективната

идентичност, а двете идентичности на младия човек (всъщност дете) следва да са в хармония. Такова съчетание е възможно при евентуално заглавие "Аз съм гражданин на българската държава". Вместо това на преден план е изведено понятието "свят", а не за конкретна политическа общност – държавата България. Оттук се извежда и изискването ученикът да може да определя своята "гражданска идентичност", а не "национална идентичност". По-удачно би било стандартът да изведе на преден план националната идентичност, базирана на разбирането за гражданска, а не етническа нация. Второ, фокусът върху света и абстрактните човешки права (вкл. права на детето) измества акцента от конституционните права на българския гражданин. Не случайно две от съдържателните ядра се отнасят за света – "Аз и моят свят", "Аз и светът". Трето, във връзка с познанията на детето за "света на възрастните" – много странен е стандартът и неподходящ за възрастта на едно дете, в края на четвърти клас да разграничава видове собственост и да разбира "значението на парите". Може би по същата логика предметът "Трудово обучение" в началния курс е преименуван на "Предприемачество". Защо картината за света на възрастните е така икономизирана? Семейството има и други функции, освен осигуряването на средства за препитание... А после се чудим защо има нездравословни проблеми между поколенията (gaps of generations).

В **прогимназията** съдържателните ядра по гражданско образование очертават следните изисквания: Първото *"Политическа и икономическа карта на света"* включва знания за монархия, република, демокрация, авторитаризъм, тоталитаризъм, натурално, централизирано и пазарно стопанство; за понятието "държава", за "междудържавно пространство без граници"; за международните икономически организации като ЕС, СБ, МВФ; идеята за Обединена Европа и др. Второто съдържателно ядро *"Многообразие и идентичност на личността"* предполага ученикът да различава етническа, религиозна и езикова принадлежност; да е запознат с приноса на България в европейското и световно културно наследство, да познава образователната система в България и да обяснява социални аспекти на трудовите взаимоотношения. Според третото – *"Икономиката и нейните механизми"* ученикът трябва да определя понятието "национално стопанство", да разграничава стопански сфери и отрасли, управление на ресурси по региони и страни, да прави разлика между понятия инфлация, инвестиция, стока, акция, лихва, валута, държавен бюджет, борса и пр. В съдържателното ядро *"Права и отговорности на човека"* от ученика се изисква познаване на Конституцията на Р. България като основен закон; да съпоставя правата и отговорности на гражданина на България с Всеобщата декларация за правата на човека; да прави връзки между граждански конфликти и институциите, които ги решават, и да определя значението на равенството, сигурността и толе-

рантността в обществения живот на страната. Следващото ядро, озаглавено *"Гражданинът и властта"*, изисква ученикът в прогимназията да разграничава видовете власти в държавата, да познава дейността на политически и неправителствени организации; да усвои знания за избирателната система, за ролята на общественото мнение и медиите в обществото. И последно, *"Глобалните проблеми на съвременността"* включва знания за връзката между природни бедствия и характера на човешката дейност, между световни болести, епидемии и икономическото развитие на страни и региони; за негативните последици от демографския взрив (?), за устойчиво развитие, сътрудничество между културите и "глобално единство на света".

Коментарът ни за учебното съдържание в прогимназията е следният: Обединяването на знания за политически и икономически системи в първото ядро не е съобразено с възрастта на ученика в прогимназията. Да не говорим за това, че ЕС се разглежда като международна икономическа организация заедно с МВФ и СБ, а не като политическа общност, като политически проект. А проблемът за "пространство без граници" ще оставим без коментар... По отношение на второто съдържателно ядро отново виждаме стремеж да се избегне акцентът върху общността (различни общности), а без усещане за общност формирането на идентичност е невъзможно. На икономическите знания в третото ядро няма да се спираме, защото учебното съдържание в следващите ядра са с ключово значение за гражданското образование и критиката ни към тях ще е най-голяма. Така формулираните стандарти създават впечатление, че става дума за *абстрактен човек, за абстрактни права и отговорности, а не за конституционни права и задължения на българския гражданин!* Без коментар оставяме глобалните проблеми, включващи демографски взрив вместо демографска криза, както и "глобалното единство на света" – в началото изяснихме разбирането си за съвременния свят.

Съдържателни ядра в **гимназията** са шест на брой. Първото е *"Гражданините, политиката, демокрацията"* и изисква от завършващия средношколец да разполага със знания за възникване и развитие на идеята за демокрация, знания за правова държава и за "основни политически теории и модели на управление"; за промените в съвременна Европа и Балканите и мястото на България в тях; за ролята на България като фактор на стабилност в Югоизточна Европа; разширяване на ЕС и възможностите на България за членство (?). Според второто *"Гражданините, властта и държавата"* ученикът трябва да е в състояние "да обяснява механизмите на властта: структура и функции на държавни и европейски институции"; да осъзнава смисъла на разделение на властите и взаимодействието между тях; да придобие знания за регионално устройство на държавата, местно самоуправление; да познава и участва във форми на граждански контрол върху държавните институции

и др. А според съдържателното ядро *"Национална идентичност и различия в обществото"* българският юноша следва да разграничава социални групи и общности, техните интереси и проблеми; да обяснява ролята на езика, религията и традициите за социална обвързаност и различия в обществото (вкл. противоречия между етнически и религиозни общности); да придобие готовност за противодействие на насилието; да познава националните идеали, традиции, ценности... В *"Граждани, права и отговорности"* се включват познания за такива идеи като: гражданско общество; свобода, човешки и граждански права; умения за оценяване на обществени събития от позициите на правата на човека и българското законодателство, както и познаване на международни документи за правата на човека и малцинствата... *"Граждани и икономиката"* включва дължими знания за пазарната икономика и нейните особености в България; за глобализация на икономиката и "стремежа на България към устойчиво развитие"; умения за дискусия върху "инструментите на икономическата политика" у нас, ролята на евроинтеграцията и др. И последно, в *"България и светът"* от средношколеца българската държава изисква да познава идеята за "гражданин на света"; за разбира мястото на България в глобалното развитие; да познава глобалните проблеми на човечеството и обсъжда възможните им решения; да обосновава идеята за мира като условие за развитието на цивилизацията.

Няма да коментираме акцентите в учебното съдържание по гражданско образование в гимназията (самото им обозначаване е красноречиво), а ще се спрем на специалния и задължителен учебен предмет за 12 клас "Свят и личност" – българският аналог на "Гражданско образование".

За учебния предмет и учебниците по "Свят и личност"

След въвеждането на задължителен учебен предмет "Свят и личност" в средното училище през 2002 г. у нас се появиха и съответни учебници. Първият учебник по гражданско образование в България "Свят и личност" (учебник за 12-ти клас), издаден през 2002 г. и изготвен от авторски колектив, съставен от университетски преподаватели (М. Грекова, Л. Деянова, И. Дичев, П. Кабакчиева, К. Коев, И. Шикова), е претърпял няколко издания до момента (Одобрен със Заповед № РД 09-641/15.08.2002 г. от министъра на образованието и науката). Вторият е "Свят и личност за 12 клас" (учебно помагало) с автор Сергей Герджиков (Одобрен със Заповед № РД 09-1409/13.09.2004 г. от министъра на образованието и науката). Третият е "Свят и личност за 12 клас" (учебно помагало) с автор Иван Колев (Одобрен със Заповед № РД 09-975/04.11.2002 г. от министъра на образованието и науката).

Ще приведем някои цитати от новото издание на учебника "Свят и личност" на издателство "Просвета", създаден от същия авторски колектив през

2012 г., които ще придружа с кратък коментар. Ще групираме тези цитати около три избрани от нас теми, които смятаме за ключови за политическа социализация и гражданско образование и възпитание на средношколците като млади възрастни (young adults): за национална идентичност, за ролята на семейството и темата за демокрацията.

Ето какви "официални знания" се предлагат на учениците в учебника във връзка с формирането на тяхната **национална идентичност**. Например: *"Днес, във времето на глобализация, представата за универсалния характер на човешкото културно наследство се връща, освободена от тесните рамки на националния егоизъм"* (с. 37). Не за национален егоизъм трябва да се говори в един учебник по гражданско образование, а да се предлагат аргументи за национално достойнство! Ето как е дефинирано националното достойнство: *"Индивидът и/или групата съхранява чувството си на национална принадлежност, независимо от несполуките (настоящи или минали) на националната общност, които са станали обект на присмех, словесни атаки ..."* (с. 111). Освен така определеното национално достойнство, националната гордост, според учебника, има още една характерна форма на проява – патриотизъм, описан по следния начин: *"Индивидът и/или групата отстоява и утвърждава ценността на националните постижения, без да отрича или отхвърля постиженията на други нации"* (с. 111). И още: *"Можеш да си гражданин на дадена страна, но да избереш, пазиш и практикуваш култура, различна от нейната – да си китаец във Франция, будист в България, българин в Америка", баск в Испания"* (с. 38). Тук само ще вмъкнем, че в първата версия на учебника от 2002 г. като примери са посочени *"арабин във Франция, евангелист в България, баск в Испания"* (с. 38). Тази теза е подходяща за научна статия, но не е уместна за учебник, предназначен за завършващи български средношколци, които в момента оформят своята национална идентичност. Би трябвало акцентът в да е по-скоро върху културната национална сплотеност, отколкото върху културно различие. Сред многото и различни идентичности на младия човек националната трябва да бъде изведена на преден план.

По сходен начин, в учебното помагало на Иван Колев (2002) наблюдаваме свръхакцентирание върху правата на гражданите и negliжиране на гражданските задължения и отговорности (с. 38-41). Отново поставяме въпросът как един младеж може да формира националната си идентичност, при условие, че наред с добродетели като гостоприемство, трудолюбие, интелигентност и здрав разум, българският национален характер се описва чрез думи като недоверие и nihilизъм, темерутство и грубост, завист (с. 102-105).

Втората тема, заложена в учебника на издателство "Просвета" от 2012 г., от който ще приведем цитати, е за **ролята на семейството**. Ето

какво пише там под рубриката "Нация и наследство": "Прогресът в социалната, научната и техническата област прави така, че синът знае повече от бащата, адаптира се по-добре и в последна сметка няма какво толкова да научи от предшестващите поколения" (с. 36). Безспорно, има известна истина в това твърдение. Но тя се отнася само за компютрите и работата в "мрежата", а по отношение на политическата социализация на личността (в частта за националното наследство), ролята на родителите е незаменима. И още: "Европа на Новото време е родината на автономния индивид... който се нагърбва с отговорността за собствения си живот. Във всички други общества (разбирай не-европейски) водеща е била винаги колективната идентичност, зададена от роднинските връзки, племето, религията...". Днес "семействата се разпадат, групите се разместват, и в крайна сметка единственото устойчиво нещо, което остава, е индивидът... Сред всички колективни идентичности, които той носи, все по-важна става индивидуалната му идентичност..." (с. 43). Този текст в учебника, адресиран към средношколци, предизвиква силна тревога. В него сякаш се съдържат внушения към ученика от типа: не си струва да създаваш семейство, не си струва да участваш в група, разчитай предимно на себе си, ти си самодостатъчен... Едва ли могат успешно да се реализират индивидуални цели без участие и съучастие в колективни проекти. Вместо апотеоз на индивидуализма, смятаме, че трябва да се заложи на ценността за живот в общност, защото политическото и гражданско действие е колективно действие. Успешното бъдеще на България и на европейския политически проект предполагат най-вече солидарност между свободни граждани.

Третата група цитати се отнасят до **понятието за демокрация**, застъпено в учебника. При разграничаването на пряка от представителна демокрация се твърди, че "в модерните общества, които са диференцирани и включват много и най-различни групи, демокрацията не може да бъде пряка – освен в случаите на референдум (а провеждането му е твърде скъпа процедура)" (с. 77). И само след три страници (с. 81) се поставя въпросът "Представителна ли е представителната демокрация?", по който се размишлява за наличната "илюзорност на идеята, че тя е наистина представителство на групови интереси" поради твърдения, че "тя винаги изразява интересите на един малък управляващ елит" (с позоваване на Р. Михелс). Солидарни сме с необходимостта от предефиниране на "либералната демокрация", която вече не е представителна, но тази криза на представителството трябва по-ясно да се обясни, а не просто да се заяви и подмени с "демокрация чрез гражданско участие". Защото демокрация без конкуриращи се партии за политическата власт е невъзможна, макар разликата между ляво и дясно да е размита в условията на неолиберален капитализъм. Възможно е в резултат на твърденията за криза на партийното представителство,

изложени в учебника, ученикът да изпадне в размисъл от типа: След като партиите губят смисъл (и не представляват граждански интереси) и идва времето на "новите граждански организации" – струва ли си да гласувам в избори? Очевидно не. А след завършване на дванадесети клас (за някои и преди това) българските юноши придобиват изборително право и училището е мястото, където те би трябвало да се образуват и мотивират за своя пръв информиран и рационален електорален избор на партия и кандидат за даден орган на централна или местна власт. Учебникът "Свят и личност" очевидно няма за цел да подготвя бъдещи гласоподаватели. Предлаганите знания за демокрацията в учебника по-скоро объркват и тревожат ученика, а не му предлагат ясни отговори за днешния сложен свят. Даваме си сметка, че това не е никак лесно, но все пак става дума за учебник, който предлага "официални знания" на младите български граждани, знания и ценности, които се считат за правилни и неоспорими – в подкрепа на едно демократично управление. Свободните дискусии винаги са добре дошли по всички теми, но по ключови въпроси, от които зависи съдбата на националната ни държава в днешния свят на несигурност, трябва да има безспорни знания, около които държавни институции, партии и граждански организации да са постигнали базов национален консенсус.

Безпокойство поражда у нас и част от съдържанието в учебното помагало на Иван Колев (2002). Предложените теми в него са изключително актуални, но представянето им може да доведе до объркване на младежите. Например, на с. 27, авторът дава следната дефиниция за идеология: *"Идеологиите са идеи, които се стремят да променят света, без да имат достатъчно съответствие с него..."*, след което се посочва, че *"Идеологиите са идеи, свързани с ценности. Затова в тях има морални ценности и политически възгледи"*. Това означава ли, че моралните ценности и политическите възгледи нямат съответствие с живота ни днес? Доста тревожен е и фактът, че при изясняване на идеологиите в това учебно помагало се акцентира изключително на такива техни характеристики, свързани с нарушаване на човешките права, а именно: ксенофобия, религиозен фундаментализъм, класова ненавист, расизъм, антисемитизъм, фашизъм, скинхедс... Формирането на учениците като добри български граждани и бъдещи гласоподаватели изисква познаване на базови ценности на основните политически идеологии: либерализъм, консерватизъм (християндемократия), социализъм (социалдемократия) и др.

Представените, макар и бегло, цитати от въпросните учебници предизвикват множество тревожни размисления и въпроси. Може би не случайно учебниците по гражданско образование в България са със заглавие "Свят и личност"? Защо ли не сме взели предвид примера на водещи европейски държави? Дали това се дължи на некомпетентност на образователни експер-

ти, или на липса на политическа воля и загриженост за просперитета на националната ни държава? Кому е хрумнало да предложи заглавието "Свят и личност" на учебника, което да рамкира включените в него знания в толкова широко смислово поле? [2] С какво се обяснява стремежът да се обхване на целия свят, а да се negliжира гражданското образование на подрастващите в българската държава? Никак не е случайно, че в края на учебника има три приложения с международни правни документи (Всеобща декларация за правата на човека, Европейска конвенция за защита правата на човека и Рамкова конвенция за защита на националните малцинства) и нито един текст от Конституцията на Република България! Това не би се случило в нито една европейска държава, да не говорим за САЩ. А после се чудим, защо демокрацията ни е формална, институциите не действат ефективно, а разочарованието от партии и политици е огромно... Няма как чрез съдържанието на този учебник да се формират така необходимите за българското общество демократични нрави (граждански добродетели) сред младите български граждани, които не са просто абстрактни личности в един свят без граници...

Убедени сме в **нуждата от нов учебник по гражданско образование**, чието учебно съдържание да отрази новата ситуация в България, в ЕС и в съвременния свят през второто десетилетие на XXI век. Неговото изработване трябва да се базира на една цялостна *Национална стратегия за гражданско образование*, отразяваща новите реалности и основаваща се на широк обществен консенсус – консенсус между партии, граждански организации, граждани. Един от ключовите проблеми за подобна стратегия за гражданско образование е *кой и на какво да обучи учителите?* Тук виждаме евентуален съществен принос на университетското образование по политически науки в нашата страна. Университетската специалност "Политология", в частност, може да предложи обучение на педагогически кадри – учители по гражданско образование в българското училище.

В българските университети могат/трябва да се организират научни дискусии и прояви по проблемите на едно демократично гражданско образование в България, защото от такова образование се нуждаят и млади, и стари. Ето няколко примерни теми за подобни дискусии: а) Гражданско образование или Гражданско невежество?; б) Как е възможно да се повиши интересът към политическите науки при тревожния спад в доверието към политиката и полиците?; в) В какво се изразява обществената мисия на политолозите и политологията в България днес?; г) Защо в националния класификатор на професиите не фигурира професията "политолог" (за разлика от социолога)?; д) Накъде върви България, Европа и светът през XXI век? Подобни научни прояви биха подсказали как да бъде актуализирано

учебното съдържание по политическо и гражданско образование, както в българските училища, така и в българските университети.

Заклучение

Приложението на критическия подход, възприет в настоящата студия, е ценностно ангажиран подход. При изследване на проблема за гражданско образование в училище ние се ангажираме със защита на колективни ценности. Те са свързани с общо благо, с публични блага за членовете на политическата общност в лицето на националната държава. От тази перспектива, ние проявяваме загриженост за състоянието на демокрацията в националните държави и опасните симптоми на постдемокрация под ударите на неолибералния капитализъм. Всички сме убедени в необходимостта от гражданско образование, а то е възможно при наличието на работещо гражданско общество.

Независимо от "странната не-смърт на неолиберализма" (Crouch, 2011), всички ние като граждани трябва да търсим и намираме жизнеспособна опозиция на неолиберализма. Такава опозиция, според Колин Крауч, може да е резултат от креативно напрежение между демократичната правова държава, пазарната икономика, конкуриращи се фирми (а не само големи корпорации) и гражданско общество. Гражданското общество е арена на ценности, на ценностна критика към неолибералния пазар, неолибералната държава и към корпорацията – големите корпорации. Нужна е гражданска смелост и гражданско въображение за съпротива срещу неолиберализма – като икономика, политика, идеология. Ако не намерим сили за колективни действия, нашата демокрация е пред заплахата да се превърне в корпоратокрация – господство на големите корпорации над обществото и над пазара. При такава корпоративна власт демократичната политика и пазарната икономика са поставени под въпрос.

Важна стъпка за реабилитиране на демократичната политика е залогът върху едно ново гражданско образование и възпитание в училище – с обновени знания, ценности, нагласи и стандарти за поведение. Образованите и възпитани по новите стандарти ученици ще се превърнат в новите граждани на едно ново демократично общество – в националните държави и в Обединена Европа.

Бележки:

[1] Колин Крауч е британски социолог и политолог, роден през 1944 г., в момента почетен професор на Университета Уоруик. Бил е преподавател в London School of Economics (1973 – 80) г. и в Trinity College в Оксфорд.

Проф. Крауч е работил в различни национални мозъчни тръстове във Великобритания, както и като ръководител на изследователски проект на Европейската комисия (GUSTO) относно гъвкавост, сигурност и устойчивост на европейските пазари на труда.

[2] Има основателни подозрения, че инициативата за този учебник идва от център "Отворено образование" – структура на фондация "Отворено общество", настанила се в България след 1989 г.

Референции:

Бауман, З. (2017), Симптоми в търсене на един обект и едно име // Големият регрес (международен дебат за духовната ситуация на времето), София, Изд. "Критика и хуманизъм".

(Bauman, Z., 2017, Simptomi v tarsene na edin obekt i edno ime // Golemiyat regres (mezhdunaroden debata za duhovnata situatsia na vremeto, Sofia, Izd. "Kritika i humanizam".)

Браун, У. (2011), Отвъд толерантността и оскъблението: Бъдещето на политическата теория, Пловдив, Изд. "Жанет 45".

(Braun, U. 2011, Otvd tolerantnostta i oskarblenieto: Badeshteto na politicheskata teoria, Plovdiv, Izd. "Zhanet 45".)

Крауч, К. (2012), Постдемокрация, София, УИ "Св. Кл. Охридски".

(Krauch, K. 2012, Postdemokratsia, Sofia, UI "Sv. Kl. Ohridski")

Проданов, В. (2016б.), Преходът към капитализъм и идеологическа хегемония на неолибералните морални ценности в България. В: сп. Понеделник, бр. 5/6, 2016, с. 12-25.

(Prodanov, V. 2016b, Prehodat kam kapitalizam i ideologicheska hegemonia na neoliberalnite moralni tsennosti v Balgaria. V: sp. Ponedelnik, br. 5/6, 2016, s 12-25.)

Резолюция на Съвета от 27 ноември 2009 г. относно обновената рамка за европейско сътрудничество в областта на младежта (2010-2018 г.), ОВ С311, 12.19.2009 г., http://ec.europa.eu/youth/pdf/doc1648_en.pdf (Достъпна на 01.06.2017 г.)

(Rezolyutsia na Saveta ot 27 noemvri 2009 g. odnosno obnovenata pamka za evropeysko satrudnichestvo v obslastta na mladezhta (2010-2018 g.), ОВ, С311, 12.19.2009 г., http://ec.europa.eu/youth/pdf/doc1648_en.pdf (Dostapna na 01.06.2017 g.)

М. Грекова, Л. Деянова, Ив. Дичев, П. Кабакчиева, К. Коев, И. Шикова (2002), Свят и личност за 12. клас, Изд. "Просвета – София"

(M Grekova, L. Deyanova, Iv. Dicheva, P. Kabakchieva, K. Koev, I. Shishkova (2002), Svyat lichnost za 12. Klas, Avtorski kolektiv: Izd. "Prosveta" – Sofia")

М. Грекова, Л. Деянова, Ив. Дичев, П. Кабакчиева, К. Коев, И. Шикова (2012), Свят и личност за 12 клас, Рецензенти: Пенка Бояджиева, Ивайло Иванов, Екатерина Михайлова, Изд. "Просвета – София".

(M Grekova, L. Deyanova, Iv. Dicheva, P. Kabakchieva, K. Koev, I. Shishkova (2012), Svyat lichnost za 12 Klas, Retsenzenti: Penka Boyadzhieva, Ivaylo Ivanov, Ekaterina Mihaylova, Izd. "Prosveta" – Sofia")

Колев, И. (2002), Свят и личност за 12. клас (учебно помагало), С., ИК "Анубис".

(Kolev, I. (2002), Svyat i lichnost za 12 klas (uchebno pomagalo), S, IK "Anubis".)

Герджиков, С. (2004), Свят и личност за 12. клас (учебно помагало), С., Изд. "Екстрем".

(Gerdzhikov, S. (2004), Svyat i lichnost za 12 klas (uchebno pomagalo), S., Izd. "Ekstrem")

Цакова, И. (2013), Гражданското общество и въпросът за демокрацията (политическа, икономическа и социокултурна демократизация), Годишник на УНСС, с. 199-257. <http://yearbook.unwe.bg/bg/journalissues/article/6312>

(Tsakova, I. (2013), Grazhdansko obshtestvo i vaprosat za demokratsiyata (politicheska, ikonomicheska i sotsiokulturna demokratsia), Godishnik na UNSS, s. 199-257.)

Наредба № 2 от 18 май 2000 г. за учебното съдържание. Приложение № 4 Държавни образователни изисквания за учебно съдържание по гражданско образование; Публикувани в: Държавен вестник, бр. 48 от 13. 06. 2000 г. и в-к "Аз-буки", бр. 13, 2001 г.

(Naredba № 2 ot 18 may 2000 g. za учебno sadarzhание. Prilozhenie № 4 Darzhavni obrazovatelni iziskvania za учебno sadardhanie po gradhansko obrazovanie; Publikuvani v: Darzhaven vestnik br. 48 ot 13. 06. 2000 g. i v-k "Az-buki", br. 13, 2001 g.)

Препоръка 2006/962/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 18 декември 2006 г., относно ключовите компетентности за учене през целия живот, ОВ L 394, 30.12.2006 г.

(Preporaka 2006/962/EO na Evropeyskia parlament i na Saveta ot 18 dekemvri 2006 g., относно klyuchovi kompetentnosti za uchene през tselia zhivot, ОВ, L, 394, 30. 12. 2006 г.)

Валлерстайн, Им. (2003), После либерализма, Москва, Едиториал УРСС

Проданов, В. (2016а), От монополярного к мультиполярному миру и возвращение национальных интересов, В: Современные глобальные вызовы и национальные интересы, XVI Международные Лихачевские научные чтения, Санкт Петербург, с. 208-212.

Crouch, C. (2011), The Strange Non-Death of Neoliberalism, Polity.

Fukuyama, Fr. (2012), "The Future of History (Can Liberal Democracy Survive the Decline of the Middle Class?)", In: Foreign Affairs, January/February 2012, <https://www.foreignaffairs.com/articles/2012-01-01/future-history> (accessed 11 April 2017)

Heater, D. (1990), *Citizenship: the civic ideal in world history, politics, and education*, Longman.

L'enseignement moral et civique (EMC) au Bulletin officiel spécial du 25 juin 2015, 25/06/2015, <http://www.education.gouv.fr/cid90776/l-enseignement-moral-et-civique-au-bo-special-du-25-juin-2015.html> (accessed on June 01, 2017)

Millward-Hopkins, J. (2017), "Neoliberal psychology (Why do we allow the logic of the market to occupy our minds?)", *Open Democracy*, 8 May 2017, available at: <https://www.opendemocracy.net/transformation/joel-millward-hopkins/neoliberal-psychology> (accessed on 17 May 2017).

Promoting citizenship and the common values of freedom, tolerance and non-discrimination through education, March 2016, https://webgate.ec.europa.eu/fpfis/mwikis/eurydice/images/1/14/Leaflet_Paris_Declaration.pdf, (accessed on June 5, 2017).

Trommer, L. (1999), "Eine Analyse der Lehrpläne". In: Händle, C./Oesterreich, D./ Trommer, L. (Hg.): *Aufgaben politischer Bildung in der Sekundarstufe I*. Opladen.

Wallerstein, I. (1995), *After Liberalism*, The New Press, New York, 1995.

Weissenho, G. (2005), Standards for civic education, In: *Aus Politik und Zeitgeschichte/Out of Politics and Contemporary History*, No. 12, pp. 32-38.

<http://blk-demokratie.de/>, (accessed 5 June 2017).

<http://www.bpb.de/die-bpb/138853/our-mission-and-activities>, (accessed on 6 June 2017).

ГРАЖДАНСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В УЧИЛИЩЕ В УСЛОВИЯ НА ПОСТДЕМОКРАЦИЯ (БЪЛГАРСКИЯТ СЛУЧАЙ)

Ивка Цакова, Ивайла Стоева

Резюме

Проблемът за гражданското образование в училище ще разположим в широката теоретична рамка на неолиберален глобален капитализъм като общ фон на съвременния свят. Този свят се характеризира с три кризи – на либералната демокрация, националната държава и американската световна хегемония.

Основна цел е да разкрием сериозни дефицити в гражданското образование и възпитание на учениците в страните членки на Европейския съюз (на примера на България), в условията на неолиберален капитализъм и постдемокрация в началото на XXI век, и да предложим пътища за преодоляване на съществуващия демократичен дефицит.

Тази цел постигаме чрез: а) Изясняване на основни понятия (демокрация, капитализъм, неолиберализъм, гражданско образование); б) Очертаване примерен портрет на добрия гражданин на национална държава член на ЕС; в) Актуални акценти в гражданското образование във Франция, Германия и на равнище ЕС; г) Държавни образователни изисквания по гражданско образование в българското училище, придружени с изводи за тяхното приложение; д) Предложения за запълване на педагогически и демократични дефицити към българските държавни (най-вече образователни) институции.

Основният използван метод е критическият, развит от критическата социална и политическа теория (Колин Крауч, Уенди Браун и др.). Чрез неговото приложение се ангажираме със защита на колективни, демократични ценности, застрашени от доминираща неолиберална пазарна рационалност и свръх индивидуализъм. Затова споделяното от нас разбиране за "добър гражданин" се разграничава от идеята за самодостатъчен "икономически човек".

Двете концепции (за гражданско образование и постдемокрация) се обвързват за пръв път в българското политологично знание. Правим смел опит да разположим проблема за гражданско образование на младите хора в Република България в началото на XXI век в условия на демократична криза, с произтичащите от нея предизвикателства.

Ключови думи: гражданско образование, добър гражданин, неолиберален капитализъм, постдемокрация.

JEL: A22, I2, I28.

CIVIC EDUCATION AT SCHOOL IN POSTDEMOCRACY (CASE STUDY – BULGARIA)

Ivka Tsakova*, Ivajla Stoeva**

Abstract

We scrutinize the civic education at school using the broad theoretical framework of the global neoliberal capitalism that determines the common background of the contemporary world. The time we are living can be characterized by three crises: crisis of the liberal democracy, crisis of the national state and crisis of the American world hegemony. Our main goal is to show the existing serious deficits of civic education and upbringing of pupils in the national states members of the European Union (using as case study Bulgaria) operating in neoliberal capitalism and postdemocracy at the beginning of XXI century, as well as proposing ways to overcome the existing democratic deficit.

We will achieve this goal by answering the following research questions: a) Explaining basic concepts (democracy, capitalism, neoliberalism, civic education, etc.); b) Drafting an exemplary portrait of the good citizen of the national state member of the EU; c) Disclosing actual accents (reforms) in the sphere of civic education in France, Germany and the EU as a whole; d) Studying the Bulgarian state educational standards for civic education, accompanied with conclusions about their implementation; e) Suggestions for making up for basic pedagogic and democratic deficiencies towards the Bulgarian state (educational) institutions.

The paper is predominantly based on the critical method, elaborated by the critical social and political theory (Colin Crouch, Wendy Brown). The critical approach allows us to take side in order to protect the collective and democratic values endangered by the dominating neoliberal market rationality and over individualism. The critical reflex allows us explain the concept "good citizen", differentiating it from the self-sufficient homo economicus.

Binding both concepts civic education and postdemocracy has never been done before in Bulgaria. This paper is a bold attempt to situate the civic education issue of the Bulgarian young people at the XXI century in times of democratic crisis along with the following challenges.

Key words: civic education, good citizen, neoliberal capitalism, postdemocracy.

JEL: A22, I2, I28.

* Ivka Tsakova, PhD, Associate Professor, Department of Political Science, UNWE – Sofia, email: ivkatsakova@hotmail.com

** Ivajla Stoeva, PhD, Assistant Professor, Department of Political Science, UNWE – Sofia, email: ivaylastoeva@yahoo.com